

А.Б. Салқынбай , Ж.А. Сәрсенбай*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz

ҚАЗІРГІ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ТІЛДІК ҮРДІСТЕР: НОРМА МЕН УЗУСТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мақалада мемлекеттік тілдің бүгінгі таңдағы әлеуметтік лингвистикалық мәселелері талданады. Ұлттық әдеби тілдің дәстүрлі нормаларын сақтау, оның дамуындағы негізгі үрдістерді айқындау, жаңа нормалардың сипаттамасын жасау мен сөздің коммуникативті тәжірибеде берілу жолдарын жинақтап, жүйеге салу осымен байланысты қазіргі лингвистикалық антропоцентристік бағытқа сәйкес қазақ сөз мәдениетінің ұғымдары мен басты ғылыми ұстанымдарын айқындау, қайта қарап реттеу, нақтылау өзекті мәселелер саналады.

Кейде тілдің зор мәнін біле тұра дұрыс сөйлеу, дұрыс жазу, тіл тазалығын сақтау, жалпы сөз мәдениетін қадағалап отыру жағы жетіспей жатады. Осының салдарынан тілімізде кедір-бұдыр, жонылмаған, сүреңсіз сөйлемдер, шәлкес тіркестер, орфографиялық қателер көп кездеседі. Тілі мен ойлау, сөйлеу өрісін тарылта бастаған бүгінгі жаһандану дәуіріне өзінің сөз байлығы мен ой-өрісін сақтап, аман жеткен қазақ тілі үшін де бұл мәселе өзекті. Негізгі мақсат та осы. Тілдік норма / әдеби норманы біріздендіру және қалыптандыру тілді пайдаланушылардың тіл мәдениеті деңгейін көтеруге, тіл байлығын толықтыруға, сондай-ақ мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің толыққанды қызмет атқаруын қамтамасыз етуге ықпал етеді. Мақалада норма – тілдік норма – әдеби норма, узус ұғымдарының өзара байланысы және ұғымдық айырым белгілері, дәстүрлік және ішкі динамикалық тәрізді норманы сипаттайтын белгілер талданады.

Ш.Құрманбайұлы, Ж.Жақыпов, Т.Ермекова, О.Жұбаева, Б.Сүйерқұл, Н.Қожабек, А.Әлменбет ғалымдардың бірлесе шығарған «Сөзтүзер» қате қолданыстар сөздігінде келтірілген мысалдар дәстүрлі түрде талданады. Сондай-ақ норма мен узустың аражігін айқындауда тілдік фактінің қолданылу жиілігі негізгі өлшемдер ретінде алынды.

Түйін сөздер: тілдік норма, әдеби норма, узус, тұрақтылық, калька аударма, тіл тазалығы, қате қолданыс.

A.B. Salkynbay, Zh.A. Sarsenbay*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz

Modern language trends: norm and usus features

The article analyzes the current socio-linguistic issues of the state language. Compliance with the traditional norms of the national literary language, identification of the main trends in its development, compilation of description of new norms, collection and systematization of the ways of speech delivery in a communicative practice, in this regard, in accordance with the modern linguistic anthropocentric direction, determination, revision and clarification of the concepts of Kazakh speech culture and main scientific principles are the relevant issues.

Due to the transition of the Kazakh alphabet to Latin graphics, further improvement of orthological codification of the Kazakh language has turned into one of the most acute problems in the scientific and methodological aspect. The unification and normalization of the language norm / literary norm contributes to improving the level of language culture of language users, enriching the language, as well as ensuring the full functioning of the Kazakh language as the state language. The article analyzes the relationship of the concepts of norm – language norm – literary norm, usus and the conceptual distinctive features, the peculiarities characterizing the norms, such as traditional and internal dynamic ones.

The examples presented in the dictionary of erroneous uses “Soztuzer”, compiled collectively by the scientists like Sh.Kurmanbayuly, Zh.Zhakypov, T.Yermekova, O.Zhubayeva, B.Suyerkul, N.Kozhabek, A.Almenbet are traditionally analyzed. Moreover the frequency of use of a linguistic fact in determining the difference between norm and usus was taken as the main criteria.

Key words: language norm, literary norm, usus, constancy, calque translation, language purity, erroneous use.

А.Б. Салкынбай, Ж.А. Сарсенбай*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail:janat.sarsenbay@yandex.kz

Современные языковые тенденции: особенности нормы и узуса

В статье анализируются актуальные социолингвистические проблемы государственного языка. Соблюдение традиционных норм национального литературного языка, выявление основных тенденций его развития, составление описания новых норм, сбор и систематизация способов подачи речи в коммуникативной практике, в связи с этим, в соответствии с современными актуальными вопросами являются лингвоантропоцентрическая направленность, определение, пересмотр и уточнение понятий казахской речевой культуры и основных научных принципов.

В связи с переходом казахского алфавита на латинскую графику дальнейшее совершенствование орфографической кодификации казахского языка превратилось в одну из наиболее острых проблем в научно-методическом аспекте. Унификация и нормирование языковой нормы/литературной нормы способствует повышению уровня языковой культуры носителей языка, обогащению языка, а также обеспечению полноценного функционирования казахского языка как государственного. В статье анализируется соотношение понятий норма – языковая норма – литературная норма, узус и концептуальные отличительные признаки, особенности, характеризующие нормы, такие как традиционные и внутрдинамические.

Традиционно анализируются примеры, представленные в словаре ошибочных словоупотреблений «Сөзтүзер», составленном коллективно такими учеными, как Ш.Курманбайұлы, Ж.Жакыпов, Т.Ермекова, О.Жубаева, Б.Суйеркул, Н.Кожабек, А.Алменбет. При этом в качестве основного критерия была взята частота употребления языкового факта при определении различия между нормой и узусом.

Ключевые слова: языковая норма, литературная норма, узус, постоянство, кальковый перевод, языковая чистота, ошибочное употребление.

Кіріспе

Гуманитарлық білімді бағаламау қоғамның, әсіресе, прагматикашыл көңіл-күйдегі жіктерімен, технократтардың гуманитарлық білімді жоққа шығарушылық көзқарастарымен де күресу, қазіргі қоғамның барша салаларын гуманизациялауға негіз болатын, ағарту істеріне ұйытқы болатын филологиялық білім беру аса қажет.

Рухани, мәдени құндылықтардың дені тілде, тілдің лексика-фразеологиялық, паремологиялық жүйесінде сақталған. Ендігі жерде жаһандану кезеңінде халықтың, ұлттың тағдыры сол құндылықтарды сақтауда, сақтап қана қоймай, оларды заманға сай игеріп, игілікке айналдырып алуына байланысты.

Әлеуметтік лингвистиканың қарастыратын мәселелерінің бірі – коммуникациядағы норма мен узус. Тілде болып жатқан жаңалықтар мен көз алдымызда өтіп жатқан өзгерістерге, әртүрлі көріністер мен құбылыстарға объективті түрде, ғылыми негізде оң, терісін ажырататындай баға беру аса өзекті мәселе болып отыр. Әсіресе «норма» мен «норма емес»-тің межесін айқындау әлеуметтік сұранысқа ие болып отырған бүгінгі таңда тіл дүниелігіндегі әртүрлі жаңалықтар мен өзгерістерді тіркеп, реттеумен шектелуге болмайды.

Мақсаты

Әлеуметтік тіл білімінің бір тармағы болып саналатын тіл мәдениеті көптеген ғылыми-практикалық проблемаларды қамтиды. Ол тек тілдің қолданысындағы ағаттықтары мен жазудағы қателіктерді тауып, көрсетіп отыруды ғана көздемейді. Тіл қолданысындағы қателерді көрсету үшін олардың дұрыс болуға тиіс базасын тану қажет, демек, тілдік жүйені, ол жүйеге сай қалыптасқан нормаларды айқындап алуы шарт. Сондай-ақ тіл тіршілігінде тек сөздер ғана емес, дыбыстар, ол дыбыстардың айтылу сазы дегендердің мәні зор, бүгінгі тілдердің қызметі жазумен қоян-қолтық астарласып жатыр.

Тіл мәдениеті проблемалары отбасы тәрбиесімен, мектептегі оқу ісімен, жалпы әр алуан оқу-тәрбие орындарының нақты жұмыстарымен тығыз байланысты болып келеді. Бұдан да биіктеу қарасақ, тіл мәдениеті ұлттық әдеби тілдің әлеуметтік базасының өзгеріске ұшырауына, өзге тілдермен арақатынасына да тікелей ұштасып жатады. Демек, бұл мақалада қазіргі қолданылып жүрген сөздеріміздің дұрыстығы мен бұрыстығының сабақтастығын, алдыңғы кезендермен іліктестігін айқындау мақсатымыз.

Зерттеу жұмысына арнаулы жүргізілген сауалнаманың нәтижесін қосамыз. Жалпы

халықтық сауалнама жүргіздік, оған барлығы 159 адам қатысты.

Зерттеу әдістемесі

Тілдік норма, әдеби норма, узус ұғымдарының арасындағы өзара байланысты және олардың арасындағы айырым белгілерді талдау, ұсыныстар беру мақсатында қазіргі қазақ әдеби тіліндегі объективті норманы және нормалану үдерістерін танытатын тілдік фактілер қамтылды. Эмпирикалық материалдар Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі (1988, 2013), Қазақ әдеби тілінің сөздігі (2011), Сөзтүзер (Қате қолданыстар сөздігі) және қазіргі жазба нұсқалардан іріктелді.

Талдау барысында ғылыми көзқарастарды түсіндіру, тілдік фактілерді салыстыру әдістері, лингвистикалық интерпретация, семантикалық және ортологиялық талдау әдістері пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы мен профессор Қ. Жұбановтың қалдырған мұраларындағы ой толғамдарында тікелей айтылмағанымен, тілдегі норма қисындарына меңзеген пікірлер бар. Қазақ тіл білімінде тілдік норма мен нормаға қатыссыз сөздерді жіктеген, оның арасын ашып, айқындаған А. Байтұрсынұлы екенін ерекше атап өтуіміз керек. Өйткені күні бүгінге дейін бұл мәселе туралы ұлт ұстазының айтқан пікірлері ғылыми тұрғыдан талдауға, талқылауға түспеген. А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты зерттеуінің тіл ғылымы теориясы үшін де берері мол екені қазіргі қазақ тіл білімінде көп айтыла қоймаған өзекті мәселенің бірі. Ғалым «Сөз өнерінің ғылымы» атты бірінші бөлімінде мынадай ой айтады: «Сөз жұмағы тіл деп аталады. Шығарма тілі екі түрлі болады: 1) ақын тілі; 2) әншейін тіл. Ақын тілі айрықша өң беріп айтылған сөз; әншейін тіл ондай өң берілмей, жай айтылған сөз» (Байтұрсынұлы, 2003:16). Автор одан әрі ақын тілімен сөйлескенде, сөзге айрықша өң берілгендіктен, лебіз көрнекі болып шығатынын, ал әншейін тілмен сөйлегенде, сөзге өзгеше өң берілмегендіктен, лебіз сида, жалаңаш болып шығатынын ескертеді. Демек, Ақымет бұл жерде әдеби нормамен көркем сөйлеу жүйесін тілге тиек етіп айтып отырғаны анық. Ал «айрықша өң беріп айтылған сөз» қазақ тілінің нормалық жүйесін айқындаушы маңызды фактор екені айқын.

Сонымен қатар, Ақымет Байтұрсынұлының «Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, мағына жағының күштілігімен жағады» немесе «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып түзілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады» (Байтұрсынұлы, 1991:16) деген ұлағатты сөздеріне зер салалық. Бұндағы «сөздің сипатының көркемдігі, мағынасының күштілігі» дегені сөзқолданыстың әсерлілігі, жатықтығы, дұрыстығы, дәлдігі деген ұғымдармен астасқан деп танымыз, ал «дағдылы қолданылып келе жатқан сөздер, қолданыстың дағдылы жолы, жүйесі» дегені тілді қолданудағы, жазудағы дәстүрдің сақталуы дегенмен, яғни норма, дәстүрлі ұстанымдар деген түсініктермен, сөз жоқ, үндес (Алдаш, 2021:10).

Тіл ғылымының сан салалы проблемаларын ғылыми тұрғыдан талдаған профессор Құдайберген Жұбановтың айрықша мән берген мәселесінің бірі – емле және терминология жайы. «Тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен терминология мәселесі дұрыс шешілмей болмайды», – деп жазды ғалым. – «Болмайтын себебі сол: өркендеп алға барған тілдің түрлі тарауының бәрі де сол емле, терминологиямен сабақтасады да отырады. Емле мен терминологияның қызметі сол қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болады да, ондай кезде емле мен терминологияның мәні әсіресе зор болады» (Алдаш, 2021:10).

Қазақ тіл білімінде норма, узус ұғымдары әдеби тіл, сөйлеу мәдениеті, тіл мәдениеті, тіл тазалығы аясында қарастырылады. М. Балақаев, С. Исаев, Р.Сыздықова, Т. Қордабаев, А. Ысқақов, С. Бизақов, Н. Уәлиев т.б. ғалымдардың еңбектерінде айтылады.

Тілді әдеби қалпына келтіретін, нормалайтын нәрселер – әртүрлі сөздіктер мен оқулықтар, оқу құралдары, әр алуан әдебиет пен көпшілікке арналған үгіт-насихат орындары; оқу-ағарту орындары мен өнер-білім, ғылым мекемелері т.б. Сөйтіп, тілдік норманы айқындаудың критерийі бірнеше болғанда, соларды баянды етудің, жұртқа танытудың жолы да бірнеше болады:

1) Кодификация жолы (тілдегі заңды құбылыстарды оқулық және басқа құралдар арқылы насихаттау).

2) Теңдестіру жолы (тілдік құбылыстарды ресми түрде қабылдап, оларға жалпы халыққа ортақтық сипат беру, мысалы, орфографияда, терминологияда) (Балақаев, 1984: 153).

Бұл ретте профессор Р.Сыздық айтқандай «Тілдік нормалардың өзін ғана алып көрсетіп қою, яғни бүгінгі лексикалық, грамматикалық, стильдік нормаларды атап, әр алуан ережелер жинағы мен сөздіктер түзу жеткіліксіз. Бұлардың әрі қарай қолданылуы, қырналу, өзгеріс-жаңалықтарға ие болу бағыты (тенденциясы) қандай деген пікірлер мен ұсыныстар болуы керек» (Сыздық, 2014:48)

Қазақ тіл білімінде норма мен узусты бір арнаға тоғыстырып, зерттеу еңбегін жарыққа шығарған ғалым – Р.Сыздықова. Ғалым «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегінде қазақ тіл білімінде осы тақырыпқа қатысты еңбектерді саралап, зерттеп, бір тақырыпқа топтастырады. Норма және узус, нормалану, кодификация терминдеріне нақты анықтамалар береді.

Тіл мәдениетінің өзегі – норма туралы ұғым. Норма тілдің жүйесі мен құрылымына иек артады. Тілдік жүйе дегеніміз – тілде бар үлгілердің, қолданыс типтерінің (түрлерінің) белгілі бір тәртіппен келуі, ал тілдік құрылым дегеніміз – осы жүйенің іске асқан (көрінген) материалдың мүмкіндіктері. Тіл мәдениеті, нормадегендерге қатысы бар терминдердің және бірі – узус. Орыс тіл білімінде бұған көбінесе «узус – қолданылып кеткен тілдік бірліктер» деген түсініктеме береді, узустың қарама-қарсысында окказионалдық бірліктер, яғни әдеттегі (нормадағы) мағынадан бөлек, тек сол контексте келтірілген мағынада жұмсалған сөздер тұрады. Узус пен окказионализмдер – оппозициялық (қарама-қарсы тұрған) дүниелер. Сірә, дұрыс қолданыстағы бірлікті (сөзді, тіркесті, сөйлемді) «узус» дейтін болсақ, оның «нормативтік бірлік» дегеннен қандай айырмасы болады? Сондықтан біз узус деп тілдік жүйеге қайшы келгенмен, тілдік дағдыға айналған қолданысты атағанды дұрыс деп санаймыз. Тегінде, норма мен узусты айырып таныған жөн. Нормативтік бірліктер де – қолданылып кеткендер, олай болса узус дегеніміз – әдеттегі тілдік жүйеге негізделген норма емес, тілдік дағды, тіпті узустың бір айырым белгісі – оның тілдік жүйеге қайшы келетіндігі деп танымыз. Тілдік нормалардың қалыптасу, даму, жетілу (қалыптасу) тарихы – әдеби тілдің өзінің жалпы тарихымен ұштасып жатады. Тілдік нормалардың эволюциясында қоғамның әлеуметтік, саяси өмірінің қозғалысы үлкен рөл атқарады. Әсіресе тілдік нормалардың қалыптасуында тілдің табиғатынан тыс экстралингвистикалық әлеуметтік, саяси, мәдени факторлардың да үлесі болатындығын ескеру қажеттігі даусыз. Қазақ

тілінің бүгінгі тағдырында халықтың сауаттылық деңгейінің көтерілуі, бұқаралық ақпарат каналдарының өріс алуы, әлеуметтік қызмет өрісінің кеңеюі және «мемлекеттік тіл» статусына ие болып, саяси құқығының көтерілуі үлкен мән алып, оның барлық жағынан дамуына, нормаларының қалыптаса түсуіне зор ықпалын тигізіп отыр (Уәли, 2018:9).

Талдау және нәтижелер

Тілдің әдеби нормасы аясында жазба тілінің де, сөйлеу тілінің де өзіндік орфографиялық, орфоэпиялық, стильдік нормалары тілдің табиғи болмысы тұрғысынан ретке келтіріліп, жүйеге түсіріліп отыратын болса, оның (тілдің) грамматикасы мен лексикалық қоры да әдеби нормаға бағынады.

Қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектердегі анықтамаларға назар салалық.

«Норма (ағыл. standard, фр. norme) – қоғамдағы саналы түрде анықталған ережелер мен құралдардың жиынтығы... Әдеби тілдің белгісі. Норма қолданылатын құралдардың жиынтығы ретінде және осы құралдарды іріктеудегі тенденция ретінде тұрақтылық, өзгергіштік, дәстүрлік, вариативтік белгілерге ие (Салқынбай, 1998:153). Ғалым А. Салқынбай мен Е.Абақан құрастырған «Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» нормаға мынандай анықтама беріледі.

Норма (тілдік норма) – қоғамда байланыс жасау барысында іріктеліп тұрақталған тілдік жүйе. Тұрақты тіл құралдары мен оларды қолдану дәрежелері жиынтығы ретінде ұлттық әдеби тілдің ерекше белгісі болып табылады. Норма – лингвистикалық және тарихи-әлеуметтік категория. Оның әлеуметтік аспектісі – тіл құбылыстарының сұрыпталуы мен бағалану жүйесінен көрінеді, бұған эстетикалық компонентте кіреді. Әдеби норма мен тілдің нақтылы қолдануы арасында үлкен алшақтықтың болуы заңды құбылыс, ол алшақтық қоғамның даму сатысына, оның әлеуметтік құрылысына және тілдік жағдайдың ерекшелігіне байланысты болады (Салқынбай А., Абақан Е., 1998:154).

Әлеуметтік лингвистика саласындағы зерттеулерде осы анықтама жалғастырылады және анықтама кеңейтілген: «Тіл құрылымына сәйкес келетін, дәстүрлі сипат алған, қарым-қатынас үдерісі кезінде пайдаланылатын барынша тұрақты тілдік бірліктер жиынтығы, Тілдік норма тілдің тұтастығын, жалпыға бірдей түсініктілігін (коммуникативтік жарасымды-

лығын) қамтамасыз етеді, сонымен қатар тілдік норма қозғалмалы, қолданыстың жалпы алғышарттарына тәуелді (коммуникативтік нысаналылық) (Салқынбай А., Абақан Е., 1998:154).

Осы зерттеу жұмысына қатысты жабық әлеуметтік сауалнама (социоллингвистикалық) жүргіздік және оның нәтижелерін ғылыми әдістер арқылы түсіндіреміз. Сауалнаманы барлығы 156 адам толтырды және жабық түрде жүргізілді. Тақырыпқа сай сауалнаманың нақты құрылым жасалынып, Google Forms сервисінің көмегімен онлайн форматта өтті. Біз тіл мамандары мен филолог-ғалымдардың пікірін қоспадық, өйткені олардың көзқарасы тілге нақты жауабымен норма мен узустың аражігін бірден ажыратып қояды. Біз үшін маңыздысы – жалпыхалықтық пікір, яғни қазақ тілді қоғамның тілдік нормасына қаншалықты мән беретіндігі, тілдің тазалығы мен мәдениетіне деген көзқарастарын анықтау.

Жас және гендерлік құрылымы – 79,7 пайыз әйел, 20,3 пайыз ер азаматтардың қатысуымен, ал жас ерекшеліктері – 30-45 жас шамасындағы 45,1 пайыз көрсеткішімен белсенділік танытып сауалнаманы толтырған. 19-29 жас аралығындағылар – 35,9%, 46-60 жас аралығындағылар – 15%, 61 және одан жоғарғы жастағылар – 3,9% құрайды. Респонденттердің арасында студенттер, сондай-ақ білім беру саласының мамандары, денсаулық сақтау, сауда саласының қызметкерлері, өндіріс, қаржы саласындағы мамандар қатысқан. Айта кететін жайт, респонденттердің көпшілігі ауылда туылғандар, қазіргі таңда қала тұрғындары.

Сауалнама 15 сұрақтан тұрады, Қазақ тілінің ережелерін бұзып сөйлесек немесе жазсақ, ол тілдің болашағына әсер ете ме? (*Қатесін міндетті түрде дұрыстаймын; Қатесіз сөйлеуді сұранамын; Мән бермеймін; Жауап беруге қиналамын*) Егер Сізге әлеуметтік желілерде қатемен немесе паразит сөздерді қолданып, хат жазса, Сіздің әрекетіңіз (*Қателерге мән бермей, хатқа жауап беремін; Болашақта қатесіз жазуды талап етіп, бірақ хатқа жауап беремін; Хатты қатесіз жазып, қайта жіберуді сұранамын; Мұндай хаттарды жауапсыз қалдырамын*); Мына сөздің қайсысы құлағыңызға жағымды естіледі (**Ағымдағы жылғы** 26 желтоқсан – **осы жылғы** 26 желтоқсан; Серік, мен саған бір нәрсе **айтуым керекпін** – Серік, саған бір нәрсе **айтуым керек**; Жақсы сөз **айтумен** бастайық, Қайреке! – Жақсы сөз **айтудан** бастайық, Қайреке!); Мына сөздердің қайсысы тіліміздің нормасына сәйкес келіп тұр (*Автобустан шығу – Автобустан түсу; Автобусқа*

отыру – автобусқа міну; Айландыру – айналдыру; Алдыға – алға)

Лингвистика саласының мамандары болмағандықтан сұрақты мейлінше жеңіл түрде қоюға тырыстық, нәтижесінде тіліміздегі қателіктерге бейжай қарамайтындардың саны артып келе жатқандығын байқаймыз. Сөйлеудегі қателіктерді байқаған жағдайға оны ескертіп, келесі жолы олай жасамауын өтінетіндерінде байқадық.

Норма, узус (дұрыс, бұрыс) терминдері жайында арнайы сөз қозғап отырғанымыздың уәжі бар. Алдымен, термин мәселесінің тілдің лексика саласындағы нормалану процесіне тікелей қатысы болғандықтан, ғылыми дефинициясын айқындап алуды жөн көрдік, бұл әрекетіміз осы сауалнаманы бірқыдыру түсініп жауап беруге жәрдемдесер дейміз. Бұл зерттеу тек тіл мамандары үшін емес, тілді дұрыс пайдалануға ниеттенген қалың көпшілікке, әсіресе бұқаралық ақпарат құралдары қызметкерлеріне, мектеп мұғалімдері мен студенттерге, журналист сияқты қалам иелеріне қарата жазылғандықтан, мұндағы сөздерді мейлінше түсінікті болуын көздедік, ал бұларды жиі қолданған себебіміз – бұл жұмыстың ғылыми – **теориялықта**, қолданбалы – **тәжірибелікте** сипаты болуы көзделді.

Тұтас алғанда, тілдік нормалар, әсіресе жазба сөз нормалары – мүлде өзгермейтін, «консервіленген» құбылыс емес (Сыздық, 2014:15). Уақыт өткен сайын тілдің өзі сияқты, оның әр алуан тұстарындағы нормалары да өзгеріп отырады, бірақ бұл өзгерістер түбегейлі емес, яғни тілдің барлық нормасы түп-тамырымен өзгермейді, жеке сәттері өзгереді және олардың өзі – бір сәттік, кенет болатын өзгеріс емес, ұзақ уақытты алатын қозғалыс болады. Сондықтан тілдік норма мәселесін қарастырғанда, тіл дамуының белгілі бір кезеңін алып, синхрондық тұрғысынан зерттеу керек. Әрине, ғылым үшін диахрондық аспектіде зерделеуге болады, бірақ мұндай зерттеуде, біздің байқауымызша, тәжірибеде пайдалы нәтиже күтетін прагматикалық мақсат көзделмейді, мұнда тілдің тарихи дамуының объективтік заңдылықтарын ашу үшін әрбір тілдік құбылыстың іліктестігі, жалғастылық сипаты, өзгерістердің негізі (себебі) сияқты ізденістер жүргізіледі.

Тілдік норманың негізгі сипатын ашуда тілдік жүйе – тілдік норма параллеліне сүйену, әрине, жеткіліксіз, сондықтан профессор Р. Сыздық *тілдік жүйе – тілдік норма – узус* үшендерін бірлікте ала отырып, өзара ұқсас,

астас танымдық бұл категориялардың айырым белгілерін көрсете келіп, сол белгілерге сүйене отырып, әдеби тіл нормасындағы кейбір құбылыстарға талдау жасап, мән-жайын ашады.

Ғалым әуелде *узус* деген ұғымдық категорияны «узус деген ұғым тілдік жүйе мен жүйеден ауытқып кеткен, бірақ дағдыға айналған құбылыс» деп тани отырып, қазіргі тілдік нормада жүйеге сәйкес келмейтін, бірақ дағдыға айналған тілдік норманың фонетикалық, лексика-грамматикалық түрлерін айқындайды.

Диахрондық зерттеулердің тілдік нормаға келгенде ғылым үшін мәні зор болғанмен, қазіргі таңда бізге керек болып отырғаны – синхрондық сипаттағы, яғни дәл бүгінгі кезеңдегі қазақ тілінің нормаларын күй-қалпын танып-білу және оны тек мамандарға таныту үшін емес, сол арқылы тіл мәдениетін көтеру болып отыр. Себебі қазіргі нормадан ауытқыған сөздердің қолданысы жиілеп, узустық қолданыстар бірте-бірте нормаға айналмасына кім кепіл бола алады.

Қазіргі кез келген теорияны болсын, ақпаратты болсын ең бірінші орыс тілінде оқи-

тындығымыз ақиқат. Ондағы ақпаратты қазақ тілінде беру үшін аударма жасаймыз. Сол аудармада кальканың жақсы жақтары да бар. Мәселе оны шебер аударма білгенде. Мәселен, «*Ештен кеш жақсы*», «*Асауға тұсау*», «*Көздің қарашығындай сақтау*», «*Лай судан балық аулау*», «*Түймедейді түйедей ету*» деген секілді сөз тіркестері калька аудармалар. Бірақ өте сәтті аудармалар. Сондықтан да мәселе аудармашыда болып тұр.

Ең сәтсіз, дендеп кеткен калька аудармалардың бірі – «*суретімен бөлісті*», «*пікірімен бөлісті*», «*тәжірибесімен бөлісті*» деген сөздер. Дұрысы, бұл жерде «суретін бөлісті», «пікірін бөлісті», «тәжірибесін бөлісті» боп табыс септігімен айтылуы керек. Егер «пікірімен» бір нәрсені бөліссе дұрыс, ал «пікірдің», «тәжірибенің» өзін бөліссе, онда «пікірін», «тәжірибесін» болады. Бірақ бұл кеңінен таралғаны соншалық, қазір кәрі де, жас та осылай сөйлейді. Сондықтан қайтадан дұрыс нұсқаға оралу керек. Бұл сіңісіп кететін болса, түптеп келгенде өзімізді шатастыратын болады.

1-кесте – Қазіргі коммуникациядағы норма мен узус

Нормадан ауытқыған нұсқалар	Дұрысы	Түсіндірме
Мен ойлаймын	Меніңше, ... Менің ойымша, ... Мен... деп ойлаймын.	Ағылшын тіліндегі «I think», орыс тіліндегі «Я думаю»-дың әсерінен сөйлем құрылысының бұзылуы
<i>Аспазы мамандығына оқып жүр</i>	<i>Аспаз мамандағын оқып жүр</i>	«На что учиться? На кого пойти учиться?» деген орыс тілінің әсері
<i>Қазақ тіліне оқыту</i>	<i>Қазақ тілін оқыту</i>	Нені оқу?
<i>Шетел тілдеріне оқыту</i>	<i>Шеттілдерін оқыту</i>	Нені оқыту?
<i>Үлкен рақмет</i>	<i>Көп рақмет</i>	Орыс тіліндегі «Большое спасибо»-ның сөзбе-сөз аудармасы
<i>Ағымдағы жыл</i>	<i>Биыл, осы жылы</i>	Калька аударманың нәтижесінде орыс тіліндегі «текущий год» тіркесінің баламасы ретінде алынған жасанды тіркес
<i>Ажырасулар саны</i>	<i>Ажырасу</i>	Қазақ тілінде үдеріс атауына көптік қосымшасы жалғанбайды. Оның үстіне саны сөзі де орыс тілінен калька аударма

Осы мысалдардың (№1 кесте) көп қолданысынан қайсысы норма, қайсысы узусты қазір анықтай алармыз. Ал дендеп кететін болса уақыт өте келе оны ажырата алмай қалу қаупі бар.

Тіл тазалығы – маңызды мәселе. Біздің зерттеуімізге қатысты сүбелі еңбек, яғни 2021

жылы «Сөзтүзер» атты кітап жарық көрді (Сөзтүзер, 2021) . Онда 2 мыңнан астам мысал жинақталған. Қазіргі журналистер аудармаға негізделген жаттанды тіркестерді көп қолданып, сөздердің орын тәртібін сақтамайтындығын естіп жүрміз. Әсіресе, орыс тілінің ықпалы өте күшті

екенін зерттеу нәтижелері анық көрсетіп отыр (Сөзтүзер, 2021).

Сөздіктегі қате қолданыстарды тілдік себептері (орфографиялық, орфоэпиялық, мағыналық, стильдік, пунктуациялық және т.б.) бойынша жіктеуді жөн көріп отырмыз.

Грамматикалық нормалану. *Тезек төренің 200 жылдығы республикалық көлемде аталынып өтіледі.* Қосымшалардың табиғатын, тіркесімін ескермеуден туындаған стильдік қате. Ол сөзден кейін келген *өтіледі* етістігі ырықсыз етіс тұлғасында қолданылған. Қазақ тілінің өзіндік ерекшелігіне сәйкес ырықсыз етіс қосымшасы екі етістікке де жалғанбай, соңғы сыңарына ғана жалғанады. Дұрысы: *атап өтіледі*.

Сол себепті «бургер кингі» «хангри жекс» деп атауға шешім қабылданған. «Атауға шешім қабылдаған» тіркесі орыс тіліндегі үлгі бойынша түзілген. Барыс септігінің *-ға* жалғауы қосылуы қате. Дұрысы: *Сол себепті «бургер кингі» «хангри жекс» деп атауды ұйғарған немесе сол себепті «бургер кингі» «хангри жекс» деп атау туралы шешім қабылдаған.*

Ол саған анализдерге направление берген соң, келесі күні таң азанмен, ашқарыңа барып, анализдерді тапсыруға кірісесің. Тіркесім дұрыс емес, барыс септігі орынсыз қолданылған. Неге бару деген сұрағын қойсаңыз, қателігі түсінікті болады. Дұрысы: *...ашқарын барып...* Сонымен қатар *анализ, направление* сөздерінің қазақ тіліндегі баламас қолданылуы керек.

Достар, сендер де осы тәжірибені жасасаңдар болады. Грамматикалық пішінді қате қолданудан мағынаға нұқсан келтіріп тұр. Қазақ сөйлеуінде әрекетті білдіру үшін шартты райды қолданған соң сол әрекеттің нәтижесі айтылады. Осы сөйлемді мысал етіп алсақ, тәжірибені жасаса, не болатыны, яғни шарттың нәтижесі, айтылуы керек. Ал сөйлеуші *болады* деген сөзді көмекші етістік ретінде беріп отыр. Бұл сөйлемдегі мақсат белгілі бір әрекетті орындауға мүмкіндік, рұқсат беру, мұндайда негізгі етістік барыс септігінде қолданылады да, оған «болады» көмекші етістігі тіркестіріледі. Дұрысы: *..жасауларыңа болады.*

Қолөнершілердің айтуынша, киізді киіз үйдің сыртын жабу үшін, жерге төсеу үшін және де кереге керу арқылы өз қажеттілігіне орай пайдалана білген. Мысалда шылаулар қабаттаса жұмсалған, бұл ауызекі сөйлеу тіліне тән, алайда БАҚ-та жол берілмеуге тиіс құбылыс. Дұрысы: *Қолөнершілердің айтуынша, киізді ағаш үйдің сыртын жабу үшін, жерге төсеу үшін және кере-*

ге керу арқылы өз қажеттілігіне орай пайдалана білген.

Мұражайға қор болар жәдігерлер өте көп. Орыс тілінің ықпалымен орныққан стильдік қате, жасанды қолданыс. Қазақ тілінде *көп (өте көп), аз (өте аз)* сөздерімен байланысқан сөзге көптік қосымшасы жалғанбауға тиіс. Дұрысы: *жәдігер көп.*

Бұл жайтты дереу ұялы телефонының бейнекамерасына түсіріп алған әйел видеоны желіге жария етеді. Жария етеді, жариялайды өзара мәндес қолданыстар болғанымен, бірінің орнына бірін қолдануға келе бермейді. Тіркесім заңдылығына сәйкес жария етеді етістігі *кімге? нені? неде?* сұрақтарына жауап беретін сөздермен синтаксистік қатынасқа түсіп, тіркес құрайды. Ал *жариялайды, жүктейді* секілді етістіктер *кімге?//неге? нені? неде?* сұрақтарына жауап беретін сөздермен синтаксистік қатынасқа түседі. Дәлірек айтсақ, әйел бейнежазбаны желіге емес, желіде жариялай алады немесе әйел бейнежазбаны желіге жүктейді. Дұрысы: *Бұл жайтты дереу ұялы телефонының камерасына түсіріп алған әйел бейнежазбаны желіде жариялайды немесе желіге жүктейді.*

Бетпердені шешу былай тұрсын, коронавирусты жеңуге ұжымдық иммунитет қалыптастырылуы керек. Септік жалғауын дұрыс қолданбаудан болған мағыналық қате. Дұрысы: *Бетпердені шешу былай тұрсын, коронавирусты жеңу үшін ұжымдық иммунитет қалыптастыру керек.*

Ит терімді басыма қаптап, айтпағанды айтып жатыр. Тұрақты тіркесті бұзудан болған қате. «Ит терісі» изафет тіркес, ол бірінші және екінші жақта тәуелденбейді. Тері – ұрыс еститін адамдікі емес, иттікі. Қай жақта айтылса да, «ит терісі» болып қалады. Дұрысы: *Ит терісін басыма қаптап, айтпағанды айтып жатыр.*

Орыс тіліндегі «95 лет возвращению названия «қазақ» деген тіркесті калька жолмен аударудан пайда болған құрылым. Мұндай тіркесте тұйық етістік емес, барыс септігіндегі есімше қолданылады. Дұрысы: *Қазақ атауын қайтарып алғанымызға 90 жыл.*

Орфографиялық нормалану. *Көшелерді жарықтандыру, ауызсу мен ағын судың проблемасы, каналдарды реттеу сындық мәселелер маған жақсы таныс.* Бұл бірлік бекітілген ереже бойынша ауыз су түрінде бөлек жазылады. Дұрысы: *ауыз су мен ағын су мәселесі, арналарды реттеу мәселелсі маған жақсы таныс.*

Кейінгі уақытта Сәбит пен Ғабиттің шығармашылығына, өмірлік жеке ұстанымына қатысты түрлі желөкпе сөздердің көп айтылып кеткеніне орай батыл да тұжырымды пікір айтып жүрген білікті тұлғатанушы. Желөкпе тілдік бірлігі фразеологиялық тіркеске жатады. Емле ережелерінде фразеологиялық тіркестің әр сыңары бөлек жазылатыны анық көрсетілген. Алайда соңғы шыққан орфографиялық сөздікте (2013 ж.) сол ережеге қайшы желөкпе жазылымы ұсынылып қате жазуға нұсқаған. Алайда бұл фразеологизм адамға қатысты жұмсалады, ал сөзге қатысты алыпқашпа әңгіме, жел сөз, қаңқу сөз деген нұсқалардың бірін қолдаған жөн. Сондай-ақ мысалдағы түрлі, сөздер, көп лексемаларының мағынасында көптік семасы бар, сондықтан бұл сөйлемде -дер көптік қосымшасын қатар жұмсау артық. Дұрысы: өмірлік жеке ұстанымына қатысты түрлі жел сөздің көп айтылып кеткеніне орай батыл да тұжырымды пікір білдіріп жүрген білікті тұлғатанушы...

Тұрақты мекендеуге кетіп жатқандарынан басқа жай визамен барып қалып қалғандар, тұруға ихтиярхат күтіп жүргендер қанишама? Әдеби нормадан ауытқу бар. Ихтияр сөзінің араб тілінен енгені, араб тілінде осылай дыбысталады рас. Әйтсе де қазақ тілінде араб сөздерін бейімдеп, әдеби тіліне енгізу қалыпты дәстүрге айналған, мысалы мумин – момын, ихтияд – ықтият, т.с.с. Сондықтан ықтиярхат деп жазған дұрыс.

Өйткені екіжақты ресми келісім-шарт бар. Қазақ тілінің нормасында келісім-шарт дейтін қос сөз жоқ, ешқандай сөздікте де тіркелмеген. Автор келісім және шарт сөздерінің іліктестігін ескеріп қос сөз қылып берген болуы керек, қос сөздердің мағыналары іліктес я қарсы сөздерден жасалатынын жоққа шығаруға болмайды. Алайда сөздерді қосарлаудан шығатын мағынада көптік мағынасын да қамтитын жалпылық мән болады, мысалы, ата-ана дегенде кемі екі адамды, ыдыс-аяқ дегенде бірнеше ыдысты атайтыны белгілі. Ал келісімшарт бір ғана жеке затты атайды. Сондықтан да бұған орай қосарлау тәсілін қолдану жаңсақтық болып саналады. Дұрысы: келісімшарт.

Қызылжарда көп балалы отбасы далада қалды. Емле қатесінің салдарынан ақпараттық мазмұнға нұқсан келген. Бұл сөйлемнен «баласы бар көп отбасы далаға қалғаны» туралы да ақпарат алуға болады. Сын есімнің сөзжасамында күрделі сын есім жасалуының бір жолы – сан-мөлшерді

білдіретін сөз бен зат есімнен жасалған қатыстық сын есімнің бір сұраққа жауап беретіндей болып бірігуі. Бұл орфографиялық сөздіктерден де көрініс тапқан. Дұрысы: Қызылжарда көпбалалы отбасы далада қалды.

2021 жылдың қаңтарынан бастап «Білім беру жүйесін тексеру барысында тексеру парақтары мен қауіп дәрежесін бағалау критерияларын бекіту» туралы заң күшіне енді. Қазақ тіліндегі сөздердің дұрыс жазылуын ескермеуден туындаған қате. Соның салдарынан қосымшалар да дұрыс жалғанбаған. «Қазақ әдеби тілінде» бұл сөз критерий түрінде берілген. Әрі оған қосымша жіңішке жалғанады. Бұл – дерексіз зат есім болғандықтан, оған көптік қосымшасы жалғанбауы керек. Дұрысы: критерийін немесе межелеуішін.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің жері қайда кетті: мәселе мәжіліс деңгейінде көтерілді. Қосымша дұрыс жалғанбаған. Қысқарған сөзге қосымша соңғы буынмен үндесіп, жуан немесе жіңішке нұсқада жалғанады. Дұрысы: ҚазҰУ-дың

Орфоэпиялық норма. *Отанымызда өсірілген көкөністі көрейік. Пайдалы тағамдардан тартынбай, күн сайын жеміс-жидек пен көкөністі молынан жеңіз. Бұл мысалдар хабар жүргізушілердің ауызша сөзінен алынды. Екі дауыстының ортасында кейінді ықпал әсерінен «к» қатаң дауыссызы ұяндап «г» айтылады. Дұрыс айтылуы: көгөніс.*

Жаңа сөздер мен қате қолданыстар. *Ал мақсат болмаса, онда жоспарлаудың ешқандай пайдасы жоқ, онда біз жәй хаосты ғана жоспарлаған боламыз. Тілдегі космополитизм деп бағалауға болады, осы сөйлемнің мән-мазмұнына сай етіп «хаостың» орнына қазақша сөз табуға болады. Жәй – ауызша сөзжұмсамаға тән нұсқа, әдеби нормада жай нұсқасы орныққан. Оның үстіне хаостың жай түрі, күрделі түрі деген сияқты ұғым жоқ, хаостың негізгі мағынасы – әлемнің бейберекет болуы, ретсіздік. Дұрысы: ...бар болғаны бейберекеттікті ғана жоспарлаған боламыз.*

Әрине, бұрқыратып жұмыс істеп жатырмыз деген имитациялар, қатқыл мәлімдемелер болуы мүмкін. Тіл шұбарлау, қазақ тіліндегі баламасын ескермеуден туындаған қате. Имитация сөзінің қазақша баламалары жеткілікті: еліктеу, алдамшы, ұқсастыру, бояма, көз бояу, т.б. Дұрысы: ... бұрқыратып жұмыс істеп жатырмыз деген көз бояу ... болуы мүмкін.

Джо Байденнің инаугурациясы өтетін 20 қаңтарда қауіпсіздік шаралары барынша

күшейтілді. Тіл шұбарлау бар. *Инаугурация* сөзінің қазақшасы – ұлықтау. Дұрысы: Джо Байденді ұлықтау рәсімі...

Құрметті көрермендер, кезек жарнамада. Сөйлем қазақша құрылмаған, баяндауышы тиянақсыз. *Жарнамаға кезек береміз* немесе *Арнада – жарнама* сияқты қолданыстардың бірін пайдалануға болар еді.

Соның кесірінен түрлі конфликтілер туындайды. Тіл шұбарлығы. Конфликт сөзінің терминкомда бекітілген анықтамасы – кикілжің. Көптік жалғау да артық жалғанған. Дұрысы: *Соның кесірінен түрлі кикілжің туындайды.*

Аударма жасаудағы нормалану. *Сәби, ереже бойынша футбол добын қолмен ұстауға болмайды, оны аяқпен тебу керек.* Аяқпен тебу – орыс тілінен келген калька. Орыс тілінде футбол кезінде аяқпен ұрды деп айта береді. Қазақша қолмен ұрады, аяқпен тебеді. Сондықтан дұрысы: *Ереже бойынша, футбол добын ұстауға болмайды, тек тебу керек.*

Қазір маған медбике екпе жасайтын болады. «Жасайтын болады» – орыс тілінен (*будет делать*) тікелей аудару арқылы пайда болған жасанды тіркес. Дұрысы: *жасайды.* Ал дәл осы сөйлемде «егу» етістігін пайдаланған орынды. Мысалы: *Қазір маған медбике екпе салады.*

Тергеушілердің мәліметінше, шенеуніктер кәсіпкерлермен бірге жоба құнын жасанды қымбаттатып, жалған кәсіпорындардың көмегімен миллиардтаған қаражатты қағаз ақшаға айналдырған. Орысша «искусственно завысив стоимость проекта» деген тіркестің қате аудармасы. Қазақ тілінде «жасанды» сөзі заттың сипатын білдіреді, бірақ әрекеттің сыны бола алмайды. Мұндай контексте «қолдан қымбаттатып» тіркесін немесе «құнын шамадан тыс артық көрсетіп» деген тіркесті қолданған жөн. Дұрысы: *Тергеушілердің мәліметінше, шенеуніктер кәсіпкерлермен бірге жоба құнын шамадан тыс артық көрсетіп, жалған кәсіпорындардың көмегімен миллиардтаған теңгені қолма-қол ақшаға айналдырып алған.*

Әр детальға мән беріңіз. Әлдебір жеміс не әйтеуір бір нәрсе емес, хош иісті жасыл алма деген сияқты сипаттап жазуға тырысыңыз. Орыс тіліндегі «зеленое яблоко» тіркесінің калькаланған аудармасы сөйлемнің қазақша нұсқасының жатық шығуына кедергі болған. Қазақ өсімдік пен жеміске қатысты «жасыл» түстің орнына «көк» дейді. Тіліміздің паремиологиялық қорындағы «көкті жұлма, обал болады» деген тыйым, «көктей солғыр» деген қарғыс,

«көгалдандыру» деген термин, «көк базар» атауы т.б. тұрақты сөз қолданыстары осыған дәлел. Бұл топыраққа себілген дәннің «көктеуіне», яғни жоғары қарай, көкке тік бағытталып өсуіне байланысты қалыптасқан. Яғни табиғи түсі «жасыл» болса да, әдеби нормада «көк шөп», «көк алма» деген атаулар қалыптасып орныққан. Дұрысы: *Әлдебір жеміс не әйтеуір бір нәрсе емес, хош иісті көк алма деген сияқты сипаттап жазуға тырысыңыз.*

Бұл ереже адвокаттардың тәуелсіздігін және іске кірісу кезінде олардың өкілеттіліктерін растау мәселесін шешудің жеделдігін арттыруға бағытталған. Сөйлем орыс тілінен калькаланып, салдарынан қазақ қоғамы үшін раббайсыз конструкция шығып отыр. Дұрысы: *Бұл ереже адвокаттардың тәуелсіздігін және іске кірісу кезінде олардың өкілеттіктерін растау мәселесін жедел түрде шешуге бағытталған.*

Мәскеу мен Астана дәстүрлі діндер саласында өзара тәжірибеге ие, ол әрі қарай жалғасын табуы керек. Орысша «иметь» етістігінің калькасы. «Иметь» деген сөзді «ие болу» деп аударудан туған қате. *Ие болу* тіркесі нысанның барыс септігінде тұруын талап етеді. Бірақ осы шақта айтылған соң «болуы» түсіп қалған да қисынсыз сөйлем құралған. Одан соң *өзара тәжірибе емес, ортақ тәжірибе* болуы тиіс. Дұрысы: *Мәскеу мен Астананың дәстүрлі діндер саласында ортақ тәжірибесі бар.*

Стильдік қате қолданыстар. *Наурызбай ауданында жарық тұрғын үйлерде жарық беру мәселесіне разы емес.* Орыс тілінің ықпалымен орныққан, қазақ тіліндегі сөздердің тіркесім заңдылығын ескермеуден, басы артық сөздерді көп қолданудың салдарынан туындаған стильдік қате. Оның үстіне жарық сөзі сөйлемде екі рет қолданылған. Бірінше рет қолданылған сөз сөйлемге мағына үстем тұрған жоқ. Ұқыпсыздықтан жіберілген қателік. Дұрысы: *жарықтың берілуіне көңілдері толмайды; жарық дұрыс берілмейді.*

Алдағы уақытта қалған су айдынына конкурс жарияланатын болады. Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесім заңдылығын ескермеуден, басы артық сөз қолдану салдарынан туындаған стильдік қате. Орыс тіліндегі келер шақ жасайтын «быть» етістігінен «айырылмау» ниетінен пайда болған жасанды күрделі етістік. Қазақ тілінде келер шақты көмекші етістіксіз де беруге болады. Дұрысы: *жарияланады.*

Алматы қаласы бойынша *Абая, Тимирязева, Розабакиева, Шаляпина, Утепова және т.б.*

көше атауларына келгенде үнемі осылай қолданамыз. Басқа қалаған келген жолаушы бірден әйел тұлғалар ма деп ойламасына кім кепіл. Тілді шұбарлау. Дұрысы *-ева, -ина* қолданыстарын алып, қазақы таныммен айтқанымыз абзал.

Ұстаздар мерекесі мерекесі қарсаңында да дәл осындай көшеттер отырғызу жұмыстары қолға алынды. Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесім заңдылығын ескермеуден, басы артық сөздерді көп қолданудың салдарынан туындаған стильдік қате. Қазақ тілінің ерекшелігіне сәйкес жинақтық мәнді зат атауларына көптік қосымшасы жалғанбайды. Дұрысы: *көшет отырғызыла бастады.*

Қазіргі таңда елімізде 16 мың үкіметтік емес ұйым жұмыс істейді. Қазіргі таңда елордасы «сары» және «қызыл» аймақтардың шекарасында тұрғандығы айтылып жатыр. Стильдік тұрғыдан орынсыз. Қолданылған тіркес. Бір стиль ерекшеліктерін, әдетте, күлкі, сықақ үшін басқа стильдегі мәтінде қолданады, бұл – юмор шығарудың бір тәсілі. Мына контексте көркем стильге тән қолданысты ресми стильге тән мәтінде қолданған. Сөз мәдениетінің талабы бойынша, бұл – сөзді орынды қолданбауға жатады. Сонымен қоса сөз дәлдігіне нұқсан келіп тұр: автор тәуліктің таң мезгілін емес, жалпы уақытты айтқысы келіп тұр. Сондықтан дұрысы: *Қазір ... жұмыс істейді. Қазір ...айтылып жатыр.*

Сөз мағынасы және оны түсініп жұмсау. *Және де аяқ-қолы мүгедек жандар бар.* «Аяқ-қолы мүгедек» деген қате тіркес. «Мүгедек» сөзі «он екі мүшесінің бірі кем, жарымжан, кем-тар адам» деген мағынаны білдіреді. Яғни, дене мүшесінің қандай да бір кемістігі бар адамды *мүгедек* дейді. Адамның жеке бір мүшесі емес, өзі мүгедек болады. Сондықтан ешқашан «көзі мүгедек», «қолы мүгедек», «аяғы мүгедек» деп қолданылмайды. Радиожурналистің: *«Аяқ-қолы кем жандар бар», «Аяқ-қолы кем мүгедек жандар бар» немесе «Мүгедек жандар бар»* деуіне болар еді.

Әжімдерді жазады, нығайтады, қалпына келтіреді. Телеарна әжімдерді жазатын кремді жарнамалап отыр. Алайда әжімдердің нығаюы, қалпына келуі – жарнама мақсатына, ойға кереғар мәндегі жайт. Крем бет терісін нығайтып, қалпына келтіруге тиіс. Сондықтан бұл сөйлемнің мазмұны логикалық қатеге жатады. Дұрысы: *Әжімдерді жазады, бет терісін нығайтады, қалпына келтіреді.*

Жемісті қаз қалпында ұзақ сақтау қиын. Қаз қалпында – оқиға, үдерістің өту барысын

өзгеріссіз, қайта баяндағанда қолданылатын үстеу. Оны затқа, жеміске қатысты қолдану қиынсыз. Сондықтан бұндай жағдайда *бүлдірмей* сөзін қолданған жөн. Дұрысы: *Жемісті бүлдірмей ұзақ сақтау қиын.*

Қарағанды қаласындағы орыс мектебінің 8-сыныбында оқитын зінгіттей қызбала өз мұғалімін ... боқтап жіберіпті. «Зінгіттей» сөзі «зінгіттей жігіт», «зінгіттей азамат» түрінде ер адамға қатысты ғана қолданылады. Бұл сөз қыз балаға қатысты қолданылмайды. Одан гөрі сойталдай деген дұрысырақ. Екіншіден, «қыз бала» тіркесі бөлек жазылады. Сонда дұрысы: *Қарағанды қаласындағы орыс мектебінің 8-сыныбында оқитын сойталдай қыз бала мұғалімін .. боқтап жіберіпті.*

Атап айту керек, жеке тұлға ит бағу барысында белгілі бір ережені сақтауға тиіс. Қазақта «мал бағу», «қой бағу», «жылқы бағу», «сиыр бағу» деп қолданылады. Ал итті асырайды. Мысалы, *Күшік асырап, ит еттім, Ол балтырымды қанатты* (Абай).

Терең үңіліп қарасаңыз: қойдың бағасы 50 000 теңге. Сол қойдың барлық мүшелерін кәдесыйға асырсаңыз 75-80 мың теңге кіріс кіргізуге болады. Бұл сөйлемдер «кәдеге жарату» фразеологизмі қате қолданылған. Кәде – тұрмыс-салтқа байланысты жасалатын сый-сияпат түріндегі ырым-жораны білдіретін этнографиялық атау. Кәдесый – қонаққа, сапарлас болған адамға, жақын-жуығына, дос-жаранға кәде ретінде, сыйға тартылатын бұйым зат. «Кәде» және «сый» сөздерінің бірігуі арқылы жасалып, кейінгі кезде «сувенир» сөзінің баламасы ретінде қолданылып жүр. «Кәдеге жарату» тіркесі «бір затты немесе қаражатты пайдаға жарату» дегенді білдіреді. Сөйлемде «кәдеге жарату» фразеологизмінің құрамына «сый» сөзін кіркірту орынсыз, стильдік тұрғыдан да дұрыс емес. Оның үстіне қазақ тілінде барлық сөзінен кейінгі зат есім көпше тұлғада қолданылмайды. Сондықтан дұрыс нұсқасы: *Сол қойдың барлық мүшесін кәдеге жаратсаңыз...*

Осылайша тілдік фактілерді талдаудың, зерттеудің нәтижесінде тілді пайдаланушылардың жазбаша және ауызша қарым-қатынастарында: а) жоғары жиілікпен қолданылған; ә) қолданылуы дәстүрге айналған; б) тілдік нормадан ауытқулардың көптеп қолданылған; в) сауаттылық деңгейін, жазу мәдениетін төмендетіп алған болып есептелінеді.

Қорытынды

Қазақ қоғамында ұзақ жылдар бойы екі тілдің, кейінгі жылдары үш тілдің қатар қолданылуына, көптілді білім берудің өріс алуына байланысты қазақ тілінің дыбыстық, лексикалық, синтаксистік жүйесіне кең тараған өзге тілдердің ықпалы өте күшті болып отыр. Соған сәйкес қазақтың төл дыбыстарын дұрыс айтпау, ұлт тіліндегі сөздердің мағынасын айқын ажырата алмау, басқа тілдердің сөздерін орынсыз қолдану, аудармаға негізделген, ұтымды жасалмаған калька тіркестер туғызу, сөздердің орын тәртібін сақтамау, сөйлем құрылымын бұзып өзге тілдің қалыбына салу деректері тым көбейіп кетті. Әсіресе, орыс тілінің ықпалы өте күшті

екенін зерттеу нәтижелері анық көрсетіп отыр. Бұл құбылыстың қыр-сырына әлі де терең үңіліп, лингвистикалық, әлеуметтік, психологиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеп, себеп-салдарын ғылыми тұрғыдан анықтау өте маңызды деп санаймыз.

Аталған қате қолданыс түрлері әсіресе, БАҚ, әлеуметтік желі арқылы кең таралып, оларды қолдану қалыпты құбылысқа айналып барды. Сол себепті сөз мәдениетінің төмендеуіне жол бермей, тіл тазалығын сақтау үшін тілдегі қате қолданыстары жиып-теріп, олардың тілдік нормаға сәйкес дұрыс нұсқасын көрсету қажеттілігі туындап отыр. Баяндалған жайттар норма, узус мәселелерінің жекелеген тұстары ғана екендігіне назар аудартамыз.

Әдебиеттер

- Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
- Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1984. – 184 б.
- Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көп-томдық шығармалар жинағы/ Рәбиға Сыздықова / – Алматы: «Ел-шежіре», – 2014. – 292
- Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия: монография. – Алматы, 2018. – 235 б.
- Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік: – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.
- Сөзтүзер (Қате қолданыстар сөздігі) Ш.Құрманбайұлы, Ж.Жақыпов, Т.Ермеоква, О.Жұбаева, Б.Сүйеркүл, Н.Қожабек, А.Әлменбет) – Нұр-Сұлтан, 2021. – 402 б.
- Алдаш А. Тілдік норма және әдеби норма мәселелері: ортологиялық талдау//Turkic Studies Journal №2, 2021 ISSN (print) 2664-5157 Turkic Studies Journal 2021, Volume 3, Number 2
- Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – Москва, 1974. – С. 259-260.
- <https://qazradio.fm/shalqarfm/kz/programs/64/>
- Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық. – Алматы, 1997
- Tiina Rütmaa. Kontrastiivne ülevaade kõneviisisüsteemist ungari ja eesti kõrvallauses. Tartu, 2014, 240 lk.
- Ryazanova-Clarke L. The crystallization of Structures: Linguistic culture in Putin's Russia // Landslide of the Norm. Language Culture in Post-Soviet Russia. Slavica Dergensia 6. University of Bergen. 2006. p. 31–65.
- Schmidt H., Teubener K. Our RuNet? Cultural Identity and Media Usage // Control+Shift : Public and Private Usages of the Russian Internet. Norderstedt. 2006. p. 14–20.

References

- Baitursynov A. (2003). Adebiet tanytkysh [Literary critic]. Research and poems. Almaty: Atamura. – 208 p. (In Kazakh)
- Baitursynov A. (1991). AkZhol. [White Road: poems and translations, publ. articles and literary research]. – Almaty: Zhalyyn, 464 p. (In Kazakh)
- Balakaev M. (1984). Kazakh adebi tili zhane onyn normalary [Kazakh literary language and its norms]. Almaty: Nauka publ., 182 p. (In Kazakh)
- Syzdykova R. (2014). Tildik norm zhane onyn kalyptanuy (codification). Language norm and its normalization (codification). A collection of multi-volume works. – Almaty: "El-shezhire", 292 p. (In Kazakh)
- Uali N. (2007). Qazaq söz мәдениетінің теориялық негіздері.[Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Philological science.dissertation for the degree of Doctor of philosophy//Almaty. 241 p. (In Kazakh)
- Zhubanov K. (2010). Kazakh tili zhөnindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. – Almaty, Institute for the development of the state language, 608 p. (In Kazakh)
- Salkynbay A., Abakan E. (1998). Linguistic Explanatory Dictionary: – Almaty: Dictionary. 304 p. (In Kazakh)

Söztüzet (Dictionary of erroneous uses) (2021), Sh.Kurmanbayuly, zh.Zhakupov, T. Yermekova, O. Zhubaeva, B. Suyarkul, N. Kozhabek, A. Almenbet) – Nur-Sultan, 402 p. (In Kazakh)

Aldash A. (2021). Tildik norm zhane adebi norm maseleleri: orthologylyq taldau [Problems of the language norm and the literary norm: an orthological Analysis] // Journal of Turkish Studies No. 2, 2021 (In Kazakh)

Onzhegov C. I.(1974). Ochepednye voprosy kыл'tyry pechi [Obvious word cultures] // Lexicology. Lexicography. The cult of words. Moscow, 259-260 pp. (In Russian)

<https://qazradio.fm/shalqarfm/kz/programs/64/>

Bizakov S. (1997). Tildik norma және variantlıq [Linguistic norm and variation]. Almaty-386 p. (in Kazakh)

Tiina Rütmaa. (2014). Kontrastiivne ülevaade kõneviisisüsteemist ungari ja eesti kõrvallauses. [A contrastive overview of the speech system in Hungarian and Estonian subordinate clauses] Tartu, 240 lk.(In Estonian).

Ryazanova-Clarke L.(2006). The crystallization of Structures: Linguistic culture in Putin's Russia // Landslide of the Norm. Language Culture in Post-Soviet Russia. Slavica Dergensia 6. University of Bergen. 2006. 31–65 pp.

Schmidt H., Teubener K. (2006). Our RuNet? Cultural Identity and Media Usage // Control+Shift : Public and Private Usages of the Russian Internet. Norderstedt. 2006. 14–20 pp.